

БІЛОЦЕРКІВСЬКА
Алла Сергіївна,
аспірант Державної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
УААН
(м. Київ)

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ ПІДРОЗДІЛ
КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ВІДДІЛУ (1920 р.)
В НАУКОВО-ОСВІТНІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА А. Г. ТЕРНИЧЕНКА
(1882–1927 рр.)**

У статті розкриті окремі аспекти діяльності культурно-просвітнього відділу Київського губернського земельного відділу в 1920 році. Проаналізовано організаційну діяльність у галузі сільськогосподарської науки і освіти професора А.Г. Терниченка на посаді завідувача культурно-просвітнього відділу.

В статье раскрыты отдельные аспекты деятельности культурно-просветительского отдела Киевского губернского земельного отдела в 1920 году. Проанализирована организационная деятельность в отрасли сельскохозяйственной науки и образования профессора А.Г. Терниченко на должности заведующего культурно-просветительским отделом.

Some aspects of activity of cultural-elucidative section of Kyiv province land department's are exposed in 1920 in the article. Organizational activity is analyzed in the branch of agricultural science and education of professor A.G. Ternichenka on position of chief cultural-elucidative department.

Як відомо, Київський губернський земельний відділ (КГЗВ) був створений на основі Київського губернського земства в 1919 році і знаходився безпосередньо під керівництвом Народного комісаріату землеробства України за адресою: м. Київ, вул. Золотоворітська, 6 (нині – Державна гідрометеорологічна служба) [1]. Відділ займався координацією роботи земельних органів усіх 12 повітів, що входили до складу Київської губернії: 1) Бердичівського; 2) Білоцерківського; 3) Богуславського; 4) Звенигородського; 5) Київського; 6) Липовецького; 7) Радомишльського; 8) Уманського; 9) Сквирського; 10) Переяславського; 11) Таращанського; 12) Чорнобильського

[2]. У підпорядкуванні відділу в 1920 році знаходилися такі дослідні установи: Київська, Уманська, Радомишльська, Миронівська сільськогосподарські дослідні станції, Ентомологічна станція (знаходилася на території Київського політехнічного інституту) та Насіннева контрольна станція [3]. Структура Київського губернського земельного відділу складалася з 5 відділів (рис. 1). Схема складена на основі архівних даних Державного архіву Київської області [4].

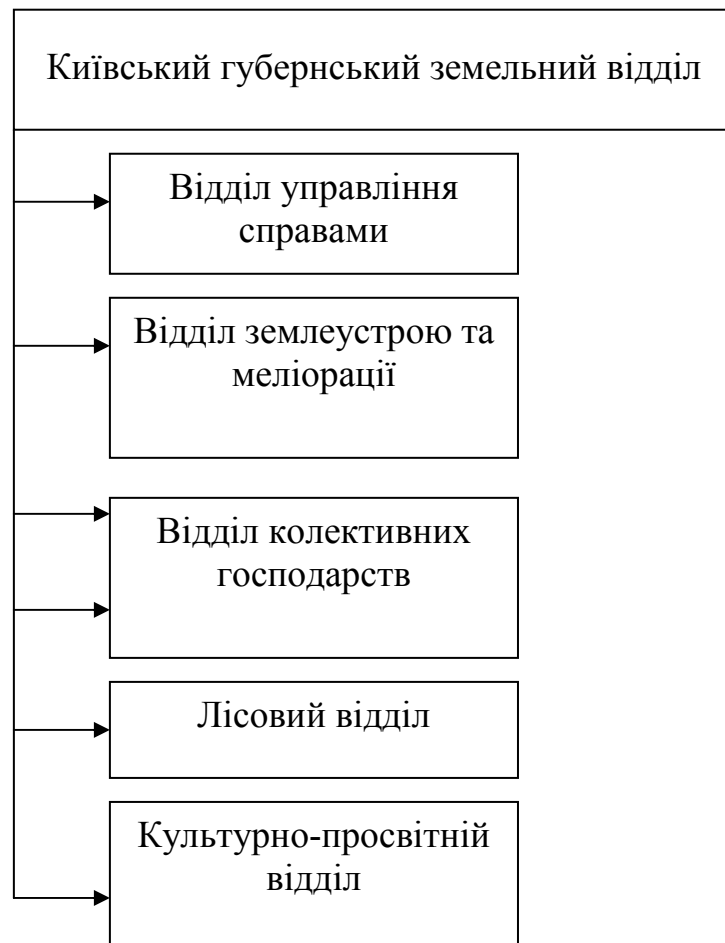

Рис. 1. Організаційна структура Київського губернського земельного відділу в 1920 році

Завданням даної статті є висвітлення окремих аспектів діяльності культурно-просвітнього відділу КГЗВ, зокрема під час завідування ним відомого вітчизняного вченого-аграрія професора А.Г. Терниченка впродовж 1920 року. На сьогодні це питання є недостатньо дослідженим в історії аграрної науки. Для відтворення цілісної картини найбільш інформативними джерелами стали документи Державного архіву Київської області (фонд Р-349 «Київський

губернський земельний відділ») та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 27 «Народний комісаріат земельних справ»).

Так, ще до періоду роботи в Київському губернському земельному відділі (КГЗВ) з 20 лютого по 24 серпня 1919 року А.Г. Терниченко працював на посаді завідувача підвідділу рільництва, який входив до складу земельного відділу Народного комісаріату земельних справ УСРР [5]. Окрім підвідділу рільництва, до земельного відділу входили ще такі підвідділи: навчальний, ветеринарний, садівництва, городництва, радянських господарств та колективних господарств. Пізніше підвідділ рільництва був перейменований на агрономічний [6]. На жаль, нами не знайдено більше відомостей щодо діяльності А.Г. Терниченка на посаді завідувача підвідділу рільництва НКЗС УСРР та й взагалі про життя вченого до кінця 1919 року. За свідченнями дружини, він займався популяризаторською діяльністю. А вже 1 січня 1920 року за наказом №55 Київського губернського земельного відділу А.Г. Терниченко був призначений на посаду завідувача культурно-просвітнього відділу Київського губернського земельного відділу [7], яку займав до 1 вересня 1920 року [5].

Відділ сільськогосподарської освіти в тому ж 1920 році був перейменований на культурно-просвітній відділ, залишившись у завідуванні А.Г. Терниченка [4]. Діяльність відділу полягала в основному в здійсненні координації процесу розвитку сільськогосподарської освіти в Київській губернії. Так, відділом розроблялася ціла система з організації сільськогосподарських навчальних закладів різних типів, а також створювалися навчальні плани, кошториси тощо. Окрім цього, культурно-просвітній відділ займався організацією губернських з'їздів та нарад діячів у галузі сільськогосподарської освіти. Під час перебування А.Г. Терниченка на посаді завідувача культурно-просвітнього відділу в Київському губземвідділі його колегами в інших відділах були відомі на той час діячі та вчені в галузі сільського господарства: С.Л. Франкфурт, О.І. Душечкін, Д.Г. Віленський,

А.К. Скороходько, В.І. Стелецький, С.М. Москвичов, М.П. Флоров, М.К. Малюшицький, В.В. Добровлянський та ін. [8].

В штаті культурно-просвітнього відділу під безпосереднім керівництвом А.Г. Терниченка працювало 9 осіб: старший діловод О.Я. Островська, діловод О.Ф. Скоба, фахівець із сільськогосподарської шкільної освіти В.І. Форост, фахівець з видавничої справи З.М. Шевченко, фахівці з позашкільної освіти К.І. Крупський та Я.О. Радзівська, інструктор по бібліотеці Я.О. Яновська, інструктор-книгар С.П. Булава, інструктор і завідувач сільськогосподарського музею Т.Х. Касьяненко [7].

Культурно-просвітній відділ у своїй структурі поділявся на три секції: 1) секцію шкільної освіти; 2) секцію позашкільної освіти; 3) видавничо-інформаційну секцію [9]. *Секція шкільної освіти* займалася координацією процесу освіти в нижчих та середніх сільськогосподарських навчальних закладах. До функцій *секції позашкільної сільськогосподарської освіти* входило утримання сільськогосподарського музею, музею ґрунтознавства, бібліотеки та книжкового складу, а також поширення сільськогосподарської літератури серед різних верств населення, організація сільськогосподарських курсів тощо. Діяльність *видавничо-інформаційної секції* полягала у виданні збірників розпоряджень, наказів та інструкцій Київського губземвідділу.

Розглядаючи окремо діяльність кожної з трьох секцій культурно-просвітнього відділу протягом 1920 року, ми спробували зафіксувати основні досягнення. Так, на початку 1920 року *секцією шкільної освіти* було розроблено «Положення про управління школами», в якому зазначався розподіл функцій з управління освітнім процесом між Губземвідділом та Повітземвідділами (Повітовими земельними відділами). Згідно з цим «Положенням...» на Губземвідділ покладалися функції з розробки загальногубернського плану шкільного навчання, створення шкільної губернської організаційної системи, визначення типових методів навчання; затвердження педагогічного і службового персоналу, здійснення фінансування. А до функцій Повітземвідділів належали: координація процесу управління в

сільськогосподарських школах, проведення інструктажу педагогічного персоналу, обрання кандидатів до педагогічних рад [10].

Протягом 1920 року культурно-просвітній відділ під безпосереднім керівництвом А.Г. Терниченка брав участь у складанні кошторисів для вже існуючих на той час сільськогосподарських технікумів Київської губернії – Уманського, Миротського, Ставицького, Волосько-Мехеринецького, Боярського, Мошногодищинського, Межигірського, Лук'янівського, Златопільського, Зозулинецького, Бобринського, а також в організаційній роботі з відкриття двох сільськогосподарських технікумів: у м. Білій Церкві та м. Черкасах [11].

Щодо історії заснування технікуму в м. Білій Церкві (нині Білоцерківський національний аграрний університет), варто нагадати, що ще в січні 1920 року група діячів агрономії звернулася до органів вищої влади з проханням відкрити в м. Білій Церкві технікум, і в результаті 17 жовтня 1920 року на підставі рішення Київського Губернського революційного комітету (Губревкому) відбулося відкриття Білоцерківського технікуму хліборобства [12]. Очевидним залишається факт особистої участі А.Г. Терниченка як завідувача культурно-просвітнього відділу в цьому процесі.

Стосовно заснування другого технікуму в м. Черкасах – Київського селянського технікуму, потрібно зазначити, що саме культурно-просвітній відділ брав участь у затвердженні штатного персоналу, фінансуванні заробітної плати працівників технікуму та проведенні будівельно-ремонтних робіт. Технікум мав таку структуру: а) сільськогосподарське відділення; б) лісове відділення; в) сільськогосподарсько-гідротехнічне відділення; г) відділення сільського вогнестійкого будівництва; д) відділення сільськогосподарського машинознавства; е) межове відділення.

Термін навчання в технікумі тривав 4 роки, а кожний навчальний рік складався з трьох семестрів. На перших двох курсах вивчали загальноосвітні предмети, а на останніх – спеціальні. Обов'язковими предметами на всіх відділеннях були українська, німецька та російська мови, політична економіка,

економічна та фізична географія, статистика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, неорганічна хімія, мінералогія з геологією, креслення, малювання, історія та ін.

Спеціальними предметами на сільськогосподарському відділенні були зоологія, ботаніка, метеорологія, геодезія, механіка, машинознавство, сільськогосподарська економіка, сільськогосподарська бухгалтерія тощо. На лісовому відділенні – зоологія з ентомологією, ботаніка, метеорологія, геодезія, механіка, ґрунтознавство, лісництво, лісова таксація, лісова технологія, плідівництво, городництво, бухгалтерія та ін. На відділенні сільського вогнестійкого будівництва читалися такі спеціальні предмети: загальна механіка, технологія будівельних матеріалів, громадянська архітектура, електротехніка, містобудівництво, будівельна бухгалтерія та ін. На відділенні сільськогосподарського машинознавства викладалися: аналітична геометрія, механіка, машинобудування, геодезія, бухгалтерія тощо. На межовому відділенні – геодезія, креслення, ґрунтознавство, рослинництво, сільськогосподарська економіка, сільськогосподарська та лісова таксації та ін. При технікумі існували бібліотека, фізичний, зоологічний, ботанічний кабінети, хімічна, механічна, електротехнічна лабораторії, дослідні поля, ферми тощо.

У статуті першого селянського Київського технікуму говорилося [13], що теоретичне навчання мусило носити якомога більш практичний характер і базуватися на широкому застосуванні екскурсій, практичних робіт у лабораторіях та відповідних кабінетах, конференцій з учнями і т. ін. Варто зауважити, що одне з перших місць серед загальноосвітніх предметів у технікумі надавалося предметам українознавства. Так, народна творчість, історія українського письменства та історія України застосовувалися в процесі навчання як освітньо-виховний матеріал. Особлива увага зверталася на використання української мови під час викладання. Цей факт підтверджує безпосередню участь А.Г. Терниченка у створенні першого Київського селянського технікуму, оскільки вчений у своїй діяльності завжди домагався, щоб агрономічна робота в Україні проводилася рідною українською мовою.

Секцією шкільної освіти під керівництвом А.Г. Терниченка було організовано та проведено масштабну роботу з анкетування з метою з'ясування стану розвитку сільськогосподарської освіти в усіх губерніях УСРР на той час. Наводимо приклад розроблених анкетних питань.

1. Який стан розвитку сільськогосподарської освіти у Вашій губернії?

2. Якщо стан складний, то в чому він полягає:

а) у недостатньому розвитку мережі сільськогосподарських навчальних закладів;

б) у недостатньо якісному розвитку сільськогосподарської освіти.

3. Якщо в недостатньо якісному розвитку, то чим це зумовлено?

а) недоліком матеріальних засобів;

б) недоліком кваліфікаційних наукових і педагогічних кадрів;

в) недостатнім зв'язком навчальних закладів із дослідними станціями та агрономічними організаціями;

г) недостатнім залученням студентів до практичної роботи у земорганах.

4. Чи має в усуненні цих недоліків вирішальне значення перебування функцій по управлінню сільськогосподарською освітою в тому чи іншому відомстві (Наркомпрос, Наркомзем).

5. В якому відношенні буде страждати справа сільськогосподарської освіти, якщо вона буде перебувати у відомстві Наркомпроса (Головпрофосвіти).

6. В якому відношенні вона буде страждати, якщо буде перебувати у відомстві Наркомзему [14].

1. В якому стані в повіті знаходяться сільськогосподарські школи після навчального року, яка кількість учнів закінчила навчання в цьому році?

2. Дати характеристику стану шкільної справи в сільськогосподарських школах, чи є вакантні вчительські посади, які

саме, з якого часу?

3. Коли, в якому складі учнів та вчителів розпочнеться навчання в школі?

4. В якому стані перебувають шкільні господарства?

5. Як відносяться до сільськогосподарських шкіл селяни, радянські установи, військові частини?

6. В яких волостях є бажання відкрити нові сільськогосподарські школи?

7. Які культурно-просвітні й агрикультурні установи є в повіті?

8. Чи організуються курси по сільському господарству, по яких галузях і з якою періодичністю?

9. Як ставляться селяни до короткотривалих курсів?

10. Чи є в повіті, а особливо у волостях, сільськогосподарські бібліотеки читальні та яким чином відбувається поповнення літератури?

11. Чи бажано в повіті, щоб Губземвідділ видавав періодичний журнал по сільському господарству та якого характеру?

12. Які установи в повіті потребують наявності сільськогосподарських бібліотек?

13. В якому стані перебувають агрономічні ділянки, кабінети, зразкові поля, пасіки, садки і т. ін.?

14. Чи проходять виставки, екскурсії, конкурси, чи є по селам сільськогосподарські кооперативні установи і яку агрикультурну діяльність вони здійснюють? [15].

Очевидно, що метод анкетування на той час був одним із оптимальних шляхів з'ясування реального стану сільськогосподарської освіти не лише в межах Київської губернії, а й всієї країни. Варто окремо зупинитися на діяльності секції шкільної освіти культурно-просвітнього відділу щодо організації з'їздів, нарад із питань сільськогосподарської освіти. А.Г. Терниченку довелося працювати в період проведення реформи в галузі сільськогосподарської освіти, що полягала перш за все в зміні координуючого

центру. Так, за постановою Ради народного комісаріату (Раднаркому) УСРР, що була прийнята 15 травня 1920 року, координація діяльності всіх існуючих на той час сільськогосподарських освітніх закладів мала перейти з відомства Наркомзему до відомства Наркомосу [16]. При цьому в п. 2 цієї постанови зазначалося, що центральні, губернські та повітові органи Наркомзему, які координували справу сільськогосподарської освіти, мали також перейти до структури відповідних органів Наркомосу. Одним із таких органів був і культурно-просвітній відділ Київського губернського земельного відділу.

Особисто А.Г. Терниченко був проти проведення вищезазначених змін в управлінні процесом сільськогосподарської освіти. Така ситуація, на його думку, не сприяла ефективній діяльності сільськогосподарських шкіл. А.Г. Терниченко виступав одним із ініціаторів та організаторів низки заходів, проведених культурно-просвітнім відділом Київського губернського земельного відділу щодо реформи в галузі сільськогосподарської освіти. Так, 28 червня 1920 року відбулася нарада представників відділу Губнаросвіти, Київського повітземвідділу та педагогічних працівників із питань реформування системи освіти в сільськогосподарських навчальних закладах. У результаті 22 липня 1920 року за розпорядженням завідувача Київського губернського земельного відділу та завідувача культурно-просвітнього відділу вийшла спеціальна інструкція для всіх сільськогосподарських освітніх закладів Київської губернії, в якій зазначалося, що всі середні сільськогосподарські освітні заклади мали залишатися у відомстві Київського губземвідділу, а нижчі – повітземвідділів. При цьому вся робота вищеназваних закладів мала координуватися культурно-просвітнім підвідділом [17].

До думки А.Г. Терниченка в Радянській Україні прислухалися і поважали його як компетентного спеціаліста в галузі сільськогосподарської освіти, про що свідчить факт його обрання 16 липня 1920 року членом Ради професійної освіти при підвідділі професійної освіти губернського відділу Наросвіти [18]. До речі, згідно з § 15 Статуту цієї структури до Ради мали входити лише три члени [19].

А.Г. Терниченко був також одним із організаторів З'їзду представників із 15-ти сільськогосподарських освітніх закладів Київщини, що проходив 27 липня 1920 року [10]. За постановою цього з'їзду було визначено такі функції земельних відділів щодо регулювання діяльності сільськогосподарських навчальних закладів: а) складання організаційних планів діяльності шкільних ферм та лісових господарств; б) координація робіт у шкільних фермах та господарствах; в) пошук службового персоналу для сільськогосподарських шкіл; г) перегляд кошторисів сільськогосподарських шкіл; д) матеріальна допомога школам в облаштуванні господарства; е) організація при сільськогосподарських школах культурно-агрономічних пунктів, виставок, курсів для населення і т. ін. До функцій органів Наркомосу за цією постановою відносилось: а) остаточне затвердження планів шкільного навчання і право внесення змін до навчальних планів; б) координація шкільної навчально-виховної роботи; в) остаточне затвердження педагогічного й службового персоналу шкіл; г) розгляд, затвердження кошторисів по видатках сільськогосподарських шкіл губернії; д) координація звітності сільськогосподарських шкіл; е) організація нарад, з'їздів, курсів для педагогічного персоналу [20].

Щодо *секції позашкільної сільськогосподарської освіти*, варто відзначити реальні здобутки в її діяльності. Так, протягом першого кварталу 1920 року були організовані курси з городництва (9-23 березня 1920 року) та ремонту сільськогосподарських машин (24 березня – 6 квітня 1920 року) [11]. Пізніше, у липні 1920 року, було засновані курси з молочарства та тваринництва [21].

Безпосередньо під керівництвом А.Г. Терниченка засновані курси для організаторів земельних відділів при Київському губернському земельному відділі. На них викладалися наступні предмети: аграрне питання в Росії та Україні; історія земельних відносин в Росії та Україні; капіталізм у сільському господарстві, індивідуальне і колективне господарства; земельне питання за програмами політичних партій; земельна політика радянської влади в Росії та Україні; земельна справа за кордоном; соціальний землеустрій; організація і

функції земельних органів; органи землеустрою; цукрова промисловість і націоналізація земель; сільськогосподарська освіта; сільськогосподарська кооперація; культурні радянські господарства; організація сільськогосподарського пролетаріату; селянські будинки; суспільна агрономія; рільництво; машинознавство; інтенсивні культури; насіннева справа; скотарство; ветеринарія; фінансово-кошторисна справа; робота організаторів на місцях.

Сам же А.Г. Терниченко читав предмети «Індивідуальне і колективне господарства» та «Суспільну агрономію». Разом із ним на курсах викладали його колеги: А.М. Сліпанський (аграрне питання в Росії та Україні, земельна політика радянської влади в Росії та Україні), В.І. Стелецький (інтенсивні культури), А.К. Скороходько (ветеринарія) та ін. [22]. Робота третьої секції культурно-просвітнього відділу – *видавничо-інформаційної*, як було зазначено вище, полягала у виданні збірників розпоряджень, наказів та інструкцій Київського губземвідділу.

Працюючи на посаді завідувача культурно-просвітнього відділу, А.Г. Терниченко брав участь не лише у вирішенні питань сільськогосподарської освіти. Так, 1 квітня 1920 року він був членом Комісії з розподілу майна релігійних установ м. Києва, створеній при відділі Губернського трудового соціального забезпечення (Губтрудсоцбезі) за наказом №127 Губернського революційного комітету. Керуючись положеннями Земельного закону від 5 лютого 1920 року, Комісією було прийняте рішення передати всі землі, що належали релігійним установам м. Києва, до відомства Київського губернського земельного відділу [23].

9 липня 1920 року А.Г. Терниченко виступав із доповіддю «Натуральний податок і сільське господарство на Київщині» на засіданні Науково-економічної ради, що існувала при Київському губернському земельному відділі [24]. А 23 липня на цьому ж засіданні він виступив із доповіддю «Положення про Науково-економічну раду при Київському губернському земельному відділі». Згідно з цим положенням Науково-економічна рада була

дорадчим органом КГЗВ і займалася в основному розробкою заходів із землеустрою та планів розвитку сільського господарства на Київщині. Рада складалася з 7 дійсних членів, які мали обов'язки: 1) обирати президію Ради в складі голови, його заступника і секретаря терміном на 6 місяців; 2) планувати діяльність Ради. Завідувач Губземвідділу та його заступники могли брати участь у засіданнях Науково-економічної ради, але права голосу не мали [25]. Того ж дня А.Г. Терниченко був обраний на посаду секретаря Науково-економічної ради [26].

Отже, організаційна діяльність професора А.Г. Терниченка як завідувача культурно-просвітнього відділу Київського губернського відділу та члена Ради професійної освіти при Наркомосі протягом 1920 року була спрямована на координацію процесу сільськогосподарської освіти.

Список використаної літератури

1. *Положення* про земельні відділи губернських, повітових та волостних виконкомів 1920 року. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 2. – Од. зб. 127. – Арк. 19–19ж.
2. *Повіти* Київської губернії в 1920 році. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Од. зб. 122. – Арк. 4.
3. *Лист* Губземвідділу до Наркомзему від 2 вересня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 22.
4. *Справоздання* Губземвідділу з 1 по 15 червня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 34.
5. *Сачківська О.* Біографія Терниченка Аристарха Григоровича. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Ін–т рукопису НБУВ). – Ф.327. – Од. зб. 909. – 5 арк.
6. *Списки* сотрудников отдела земледелия Наркомзема в 1919 году. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 9.
7. *Список* співробітників культурно–просвітнього підвідділу Київського губземвідділу в 1920 році. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – Арк. 52.
8. *Працівники* Київського губернського земельного відділу на 1920 рік. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 2488. – Арк. 54–55.
9. *Лист* культурно-просвітнього відділу Київського губернського земельного відділу до Держконтролю від 1 квітня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – Арк. 42–43.
10. *Відчит* Культурно–просвітнього відділу за перше півріччя 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – Арк. 98–103.

11. *Відчит* про діяльність культурно–просвітнього відділу Київського губземвідділу з 4 січня до 25 квітня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – Арк. 29–30.
12. *Власенко В.М.* Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення / Власенко В.М., Стародуб О.В., Чернецький Є.А. – Біла Церква, 2005. – С. 66-69.
13. *Проект* першого Київського селянського технікуму. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 112–118.
14. *Анкета*. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Од. зб. 194. – Арк. 182.
15. *Анкета* культурно–просвітнього відділу Київського губземвідділу від 24 червня 1920 року. – Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 111.
16. *Постанова* Ради Наркомів УСРР від 15 травня 1920 року про перехід до Наркомосвіти всіх шкіл, що перебувають у відомі Наркомзема. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 106.
17. *Інструкція* Київського Губземвідділу всім сільськогосподарським школам Київщини від 22 липня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 120.
18. *Склад* членів і співробітників С.–Г. вченого комітету України на 6 грудня 1920 року. – ЦДАВО України. – Ф. 1230. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 123.
19. *Лист* Київського відділу губнаросвіти до Київського губземвідділу за №50/633 від 13 липня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – Арк. 64.
20. *Постанова* наради представників сільськогосподарських шкіл при Губземвідділі від 24 липня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 121–122.
21. *Витяг* з протоколу №5 наради при Губземвідділі 14 липня 1920 року по культурно–просвітньому відділу. – ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Од. зб. 259. – Арк. 53.
22. *Програма* курсів організаторів земвідділів при Губземвідділі. – ДАКО. – Ф. Р–49. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 88.
23. *Журнал №1* засідання особою Комиссии по распределению имущества, принадлежавших религиозным учреждениям г. Киева, от 1 апреля 1920 года. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 54–55.
24. *Оголошення* від 9 липня 1920 року про доповідь Терниченка «Натурподаток і сільське господарство на Київщині». – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 130.
25. *Положення* про Науково–економічну раду при Київському Губземвідділі. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 132.
26. *Протокол* засідання Науково–економічної ради при Губземвідділі від 23 липня 1920 року. – ДАКО. – Ф. Р–349. – Оп. 1. – Од. зб. 125. – Арк. 131.